

Güncel - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2005-2006

İstanbul'da Kadınların Yaptırdığı Çeşmeler Üzerine...

Hatice Aynur

Bizans döneminde İstanbul'un ilk yerleşim alanı olan Topkapı Sarayı'nın surlarının biraz daha dışını da içeren bölgede akarsu bulunmadığından, su kaynakları az olduğundan ve yazın küçük dereler kurduğundan sürekli bir su problemi bulunmaktaydı. Romalılar kenti ele geçirdikten sonra su sorununu çözmek için, kente su getiren büyük su yolları ve tesisler kurmuşlardır. Gelişmiş su mimarisi tekniklerine sahip olan Romalıların ilk dönem su mimarisi üzerinde özellikle büyük sarnıç ve kemerler bakımından etkileri büyüktür. Bugün Roma ve Bizans dönemi İstanbul'unun içme suyu mimarisinin unsurlarını su yolları, kemerler, maksemeler, kanallar, büyük su toplama havuzları ile sarnıçlar, çeşmeler, kuyular ve ayazmalar olarak sınıflayabiliriz. Roma-Bizans döneminde İstanbul'da çeşme yapıldığı bilinmekle birlikte bu çeşmelerle ilgili eldeki bulgular sınırlıdır. Bu dönemden kalan çeşmelerin çoğu yıkılmış, bir kısmı da Osmanlı döneminde değişikliklere uğratarak Türk çeşmesi, sebili haline getirilmiş ya da yeniden yapılmıştır.

Osmanlı Dönemi

Fatih İstanbul'u ele geçirdiğinde şehrin su yolları ve kemerleri harap durumda olup, su ihtiyacı sarnıçlarla karşılanmaktaydı. Hem din, hem de temizlik açısından akarsuyu durgun suya tercih eden şehrin yeni sahiplerinin su ihtiyacını karşılamak üzere Fatih hemen harekete geçmiştir. Roma-Bizans döneminde su yollarından olan Halkalı Su Yolu'nu ve Mazül Kemerini tamir ettirerek sarayına su akıtmıştır. Bu suyun şehir içinde dağıtım sırasında eski Roma galerilerinin içine künkler döşenerek kullanılmış olabileceği sanılmaktadır. Ayrıca Turunçlu Su Yolu adı verilen su yolunu onarıp geliştirmiş, Şadırvan Su Yolu'nu yaptırarak şehrin su sorununu çözmeye yönelmiştir. Fatih'in 1452'de inşa ettirmiş olduğu Rumeli Hisarı'na eklettirdiği çeşmeler, Osmanlı'nın İstanbul'da yaptırdığı ilk çeşmeler olma özelliğine sahiptir. Tanışık'ın kitabına göre, İstanbul'da Osmanlı döneminden kalan en eski kitabeli çeşme 890/1498 tarihli Davutpaşa Çeşmesi'dir. Beyoğlu bölgesinin en eski kitabeli çeşmesi 931/1524 tarihli olup, Hasköy'de Yasef adlı bir Musevinin yaptırdığı Hasköy Çeşmesi'dir. Anadolu yakasının en eski çeşmesi ise kaynaklara geçmiş bugün mevcut olmayan 912/1506 tarihli, Kadıköy Camii yakınında olan Babüssaade Mehmed Ağa Çeşmesi'dir.

Evliya Çelebi'nin yazdığına göre Fatih 200 çeşme, II. Bayezid 70, Kanuni Süleyman 700 çeşme yaptırmıştır.

Osmanlı döneminde İstanbul'da kaç adet çeşme ve sebil yapıldığına dair kesin bir rakam vermek mümkün değildir. İstanbul çeşme ve sebilleriyle ilgili en önemli 2 kaynaktan biri olan Hilmi Tanışık'ın 2 ciltlik 1943-45 yılları arasında basılan İstanbul Çeşmeleri (İstanbul: T.C. Maarif Vekilliği) adlı kitabında sadece kitabesi olan ve yaptırımı belli 794, Affan Egemen'in 1993 yılında yayımlanan aynı adı taşıyan kitabında 1165, çeşme ve sebilin adı geçmektedir.

Hilmi Tanışık, yapılış yılı ve yaptırımı belli olan 727 adet çeşmeyi 1930-1937 yılları arasında saptamıştır. Tanışık'ın çalışması sırasında 727 çeşmeden 376'sını akar, 292'ünü akmaz durumda ve 59'unu yok olmuş olarak tespit etmiştir.

Burada Osmanlı döneminde yaptırılan su yollarından da kısaca bahsetmek gerekir. Osmanlı dönemi İstanbul'unda içme suyu tesisleri, yaptırılan padişahlara göre değil genellikle geldikleri ya da dağıtıldıkları yerlere göre adlandırılmaktadır. Halkalı Suları, Kırkçeşme Su Tesisleri, Üsküdar Suları, Taksim Suları ve Hamidiye Suları ile ilgili ayrıntılı bilgi, hepinizin bildiği üzere rahmetli Profesör Kazım Çeçen tarafından yapılmış ve İSKİ tarafından kitap olarak yayımlanmıştır.

Modern Yaşam Karşısında Sebil ve Çeşmeler

Modern olmayan kent yaşamının bir parçası olan çeşme ve sebillerin, modern yaşam biçimi etkisini gösterdikçe ihmal edilmeye başlandığı görülür. Gündelik yaşamdaki işlevleri tükenince korunmak yerine yıkılmaya, yok olmaya ya da yok edilmeye terk edilmişlerdir. 26 Eylül 1938 tarihli Cumhuriyet gazetesinde "Akmayan Çeşmeler" adıyla bir yazı yayımlayan Serim Sırrı Tarcan, Taksim, Şişhane, Bahçekapısı, Ayasofya, Divan Yolu, Şehzadebaşı ve bugünkü Unkapanı bölgesinde geçirdiği bir günün ardından akmayan, harap olmaya başlayan çeşme ve sebillerden üzüntüyle bahsetmektedir.

7 Ağustos 1942 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, o tarihlerde Güzel Sanatlar Akademisi atölye profesörü Yüksek Mimar W. Schütte'nin Türk Çeşmeleri adıyla yayımlanan yazısında şunlar yazar: "Çeşmeler, İstanbul sokaklarının örgüsü içine, bayramlık elbiselerdeki pırlanta gibi serpilmişlerdir, ve insan, şehirde dolaştığı zaman, gözleri bu küçük veya nispeten büyücek yapılara, daima taze bir hazla dalar, gider, küçük olsunlar, büyük olsunlar, hepsinin de seve seve meydana getirildikleri göze çarpar."

Ancak makalenin devamı iyi durumda olan çeşme sayısının azlığı üzerinde durmakta ve Vakıflar Müdürlüğü ile Belediye arasında çeşmelerin onarımı konusunda varılan anlaşmadan duyduğu sevinci belirtmektedir. (Tanışık XIII-VIX)

Bugünkü durum hakkında söyleyebileceklerim ise şudur: İstanbul'un çeşme ve sebilleri üzerine 1990'lardan bu yana çalışmaktayım. Bazı belediyelerin onarım ve bakım gayreti içinde olduklarını bazılarının ise hiç ilgilenmediğini görülmektedir. Örneğin Eyüp Belediyesi kendi sınırları içinde şu anda mevcut çeşmelerin tamamını onarmış durumdadır. Örnekler arasında göreceğimiz Saliha Sultan ve Bezmiâlem çeşmelerini 2004 Nisan'ında görmüş ve fotoğraflarını çekmiştik. Şimdi ise her iki çeşme onarılmış durumdadır.

Çeşme ve Sebil Yaptırmanın Dini-Sosyal-Kültürel Bağlamı

Su, bütün dinlerde kutsal sayılmıştır. Müslüman halklarda ise su, gerek: lamiyet'in suya verdiği önemden, gerekse bu halkların genellikle sıcak ve kurak bölgelerde yaşamış olmalarından kaynaklanan değeri ile her zaman hem dini ve hem de dünyevi hayatın temelini oluşturmuştur. İslamiyet'in iki temel kaynağı olan Kuran ve Hazreti Peygamber'in sünnetinde su ile ilgili konuların çokluğu, onu yüksek değeriyle az veya çok bu kaynaklara dayalı bir yaşam tarzı sürdüren Müslümanların hayatına sokmuştur. Müslüman halklarda suyla ilgili yapıların tercih edilmesinin sebebi, su ihtiyacının karşılanmasının istenmesinden başka, bu çeşit hayırlara vaat edilen büyük sevaptır. Kuran'daki suyla ilgili ayetlerin bir kısmı çeşmelerin kitabelerine yazılmaktadır. Ayrıca tabii hadisler de çok önemlidir. Bir hadise göre, bir insan öldüğünde onun amelinin sevabı kesilir. Ameller defteri kapanır. Sadece devam eden sadakası, hayır hizmeti, faydalı ilmi bir eseri, Allah'a onun için dua eden bir evladı olan kimsenin defteri kapanmaz. Bu hadise, aslen İslam'da vakıf müessesinin meşruiyetine dayandırılmaktadır. Bu ve buna benzer hadislerle hemen hemen bütün vakfiyelerde rastlanmaktadır. Çeşme kitabelerinin bir kısmında görülen, çeşmenin suyu aktıkça yapana sevap yazılması dileği de, kaynağını bu hadisten almaktadır. Yine İslam kültüründe meşhur suların biri abı hayattır. Efsaneye göre bu su, içeni gençleştirir ve ölümsüzlüğe kavuşturur. İskender-i Zülkân ile Hızır'ın beraber aradıkları bu suyu yalnız Hızır bulabilmiş ve sudan içerek ölümsüzleşmiştir. Efsanelerden başka, Kuran'da da bu su geçmektedir. Yine İslam âleminde, kuyu çeşmelerinin en meşhuru da Mekke'deki zemzem suyudur.

Kadınların Yaptırdığı Çeşme ve Sebiller Tarihsel Bilgi

Daha önce belirttiğim gibi İstanbul'da kaç adet çeşme ve sebilin yapıldığına kesin bir rakam veremiyoruz. Aynı şekilde kadınların yaptırdığı çeşme ve sebillerle ilgili nihai ve kesin bir sayı veremeyiz. Yukarıda adını verdiğim Tanışık ve Egemen'in kitaplarında kadınların yaptırdığı 16'sı sebil olmak üzere 172 adet çeşme ve sebil yer almaktadır. Bu sayının Osmanlı'da Kadınların Yaptırdığı Hayratlar I: İstanbul Çeşmeleri ve Sebilleri başlığı altında yürüttüğüm proje tamamlandığında daha da artabileceğini, şu ana kadar toplanan bilgiler ışığında eklemek gerekir.

Eldeki verilere göre mevcut olmayan fakat bir kadın tarafından yaptırıldığı bilinen ilk çeşme II. Bayezid'in (saltanatı 1481-1512) kızı Hatice Sultan'ın Edirnekapı'daki Çukurbostan'da inşa ettirdiği cami ve mekteple birlikte yaptırdığı küçük çeşmedir. İlk sebil ise yapım yılı tam olarak bilinmeyen ancak 16. yüzyılda yapılan Sakine Hatun Sebili'dir.

Kadınların yaptırdığı su mimarisi unsurlarına örnek olarak suyollarını (örneğin Mihrimah su yolu (2 tane), Mihrişah/İhsaniye/Gülnuş Valide/ Yeni Cami/Valide-i Cedit su yolu, Atik Valide/Nurbanu Sultan su yolu, Çinili/Mahpeyker/Kösem Sultan su yolu); bentleri (örneğin III. Selim'in annesi olan Mihrişah Sultan Valide Bendi'ni 1211/1796 yılında yaptırarak Taksim tesislerinin su kapasitesini artırması); şadırvanları (örneğin Âdile Sultan'ın Galata Mevlevihanesi'nin avlusunda, çok büyük bir sarnıç ve üstünde sarnıca bağlı kuyu bilezik taşı ile sekiz sütünün taşıdığı şadırvanı 1263/1847'de yapımını tamamlattı); su kuyularını (örneğin yine Âdile Sultan'ın Beylerbeyi'ndeki Bedevî Dergâhı'nda (yapımı 1271/1853) annesi Zernigâr Hanım'ın ruhu için yaptırdığı sarnıç, genç yaşta ölen kızı Hayriye Hanım'ın ruhu için Üsküdar Validebağrı'nda ve Kızıltoprakta kuyu açtırması) verebiliriz.

Konuyla İlgili Literatür Üzerine

Kadınların yaptırdığı çeşme ve sebiller üzerine yukarıda söylediklerimden anlaşılacağı üzere mustakil bir çalışma yoktur. Mevcut bilgi daha önce adlarını vurguladığımız Tanışık ve Egemen'in kitaplarında ve temel konusu çeşme ve sebil olmayan kitaplarda, kimi makalelerde ya da tek tek çeşme ve sebilleri ele alan yayınlarda yer almaktadır.

Benim bu konuyla ilgilenmemin öyküsünü ve yapmak istediğim çalışmayı burada sizlerle paylaşmak istiyorum: Çeşme ve sebiller, 1980'lerin sonlarında Mehmed Râif'in Mir'ât-ı İstanbul kitabını sayın hocam Prof. Dr. Günay Kut'la neşre hazırlarken dikkatimi çekmişti. Eldeki basılı kaynakların dışında yazma divanları kullanarak Prof. Dr. Günay Kut'la birlikte Damad İbrahim Paşa'nın yaptırdığı çeşme ve sebiller üzerine bir makale yayımlamıştık. III. Ahmed döneminde yaptırılan çeşme ve sebiller üzerine bir makaleyi Hakan Karateke ile birlikte hazırlamayı düşündük. Ancak çalışmaya başladığımızda bu konunun bir makalenin boyutlarını aşan nitelikte olduğunu gördük. Çalışmaya, önce kaynaklarda mevcut çeşmelerin tespitiyle ardından III. Ahmed döneminde yaşamış şairlerin divanlarının tarih manzumeleri kısmının tarayarak çeşmelere düşülen tarihlerin tespiti, bunların İstanbul'da olanları ve araştırdığımız döneme ait olanları tespitinde yoğunlaştık. Böylece 1995'te İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanan III. Ahmed Dönemi İstanbul Çeşmeleri: 1703-1730 adlı kitabımızda, kaynaklarda olan çeşme sayısı 135, divanlarda adı geçen çeşme sayısı 76, tarih manzumesi olmayan çeşme sayısı 5 olmak üzere 226 çeşme ortaya koyduk.

Benzer bir çalışmayı kadınların yaptırdığı çeşme ve sebiller için yapıyorum. İstanbul kütüphanelerinde bulunan bütün divanların tevarih kısımları ile tarih mecmualarını taradım. Tarih manzumeleri arasında kadınların yaptırdığı çeşme ve sebilleri saptamaya çalıştım. Şu ana sizlere kesin bir sayı veremiyorum, ama Tanışık ve Egemen'e göre verdiğim 176 sayısını 2 katına çıkarmamın mümkün olabileceğini belirtmek isterim.

Kadınların Kimlikleri Hakkında Birkaç Söz

Çeşme kitabeleri kimlik inşasına kısmen de olsa izin vermektedir. Kadınlar her ne kadar babaları, kardeşleri veya eşleriyle tanımlansa bile bu kitabeler sayesinde çoğunlukla çeşmeyi yaptıran kadınların adı, hangi amaçla yaptırdıkları gibi bilgilere ulaşırız. Eldeki verilere göre kadınları şu gruplar altında toplamak mümkündür:

1) Saraylı Kadınlar: Valide sultan, padişah eşi, padişah kızı ve torunu ve sarayda çalışan kadınların 137 tane çeşme ve sebil yaptırdığı saptanmıştır. Valide sultanların yaptırdıkları, dini ve sosyal içerikli olmak üzere iki grupta toplanan eserler arasında çeşme ve sebiller önemli bir yer tutmaktadır. Genel olarak, oğullarının padişah olmasıyla Valide Sultan unvanını alan kadınların, hayır ve inşaa çalışmalarının, güçlerinin, zenginliklerinin ve payelerinin yükselmesiyle birlikte arttığı, süreklilik gösterdiği ancak tür ve ölçek bakımından farklılıklar taşıdığı görülmektedir. En çok çeşme yaptıran valide sultan, III. Mustafa'nın eşi ve III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan (ö. 1805) olup saptanabilen 13 çeşmesi vardır. İkinci sırayı 9 çeşmeyle II. Mahmud'un eşlerinden ve Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan (ö. 1803) almaktadır.

Valide sultanların su yolları yaptırdıkları, Nurbanu Sultan (ö. 1583), Mahpeyker Kösem Sultan (ö. 1651), Mihrişah Sultan'ın adlarıyla anılan su yollarından anlaşılmaktadır.

Saray kadınlarının çeşme ve sebil yaptırmaları ayrıca onların kendi dönemleri içindeki gücünü de göstermektedir. Çok sayıda padişah eşi, valide sultan ve padişah kızı vardır. Ancak, çeşme ve sebil yaptıranların yaptırmayanlara göre daha az olması hem onların saray içindeki ekonomik, hem de sosyal konumun göstermektedir.

Padişah kızları ve torunlarının yanı sıra dikkat çeken başka bir grup saray kadını da sarayda çalışan hazinedar usta, kalfa ve kethuda kadınlarıdır. Çeşme sahibi olan hazinedar usta 8, kalfa 7, kethuda 6'dır. Valide sultan, padişah kızı ve torunlarından farklı olarak bu kadınlar, saraydaki görevlerinin karşılığında edindikleri parayla çeşmelerini ve diğer inşaa faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir.

Bu projede çeşme ve sebil yaptırdığı saptanan saray personeli kadınlar arasında Fesahat Usta, Halife Cilvenaz, Hazinedar Hatice Kadın, Hazinedar Nazperver Usta, Hazinedar Şevkinihal Usta, Hoşnadi Usta, Kethuda Canfeda Kadın, Şekerpare Hatun yer alır. Bunlar arasında 1 çeşme ve 1 sebiliyle yer alan Şekerpare Hatun'un yaşam öyküsü ayrı bir makaleye konu olmayı hak edecek kadar dikkat çekicidir.

2) Halktan kadınlar: 26 adet çeşme. Halktan kadınların çeşmeleri, saraya mensup kadınların çeşmelerine göre daha mütevazı görünüşleriyle dikkat çeker. Ayrıca, çeşmelerin bulunduğu yerler gözden geçirildiğinde, bu hanımların, yaşadıkları mahallelerin su gereksinimini karşılamak için çeşme yaptırdıkları görülür.

3) Yönetici ve ulema ailesinden kadınlar: 9 adet çeşme. Bu çeşmelerde kadınların kimin kızı veya eşi olduğu ön plana çıkarılmakta, kendi isimlerinin yazılmasının ihmal edildiği görülmektedir. Örneğin, Kuruçeşme'de bulunan 1682 tarihli Köprülü Hemsiresi Çeşmesi olarak tanınan çeşmenin kitabesinde çeşmeyi yaptıranın adı yerine, yalnızca Köprülü'nün kızkardeşinin yaptırdığı bilgisi verilmektedir.

Kadınların yaptırdığı çeşmelerin yapım masraflarını kimin karşıladığı üzerinde durulması gereken bir konudur. Kimi çeşmelerin kitabelerinde çeşmeyi yaptıran kadının malından harcama yapıldığı vurgulanır. Örneğin, III. Ahmed'in Baş Kadını Emetullah Kadın'ın Üsküdar'da Doğancılar Camii'nin yanındaki çeşmesinin (yapım yılı 1728-1729), Ayşe Hanım'ın ölen kocası için yaptırdığı çeşmenin (yapım yılı 1831-1832) ve Bezmiâlem Valide Sultan'ın 1839-1840 tarihli çeşmesinin kitabelerinde kendi mallarından harcama yaptıkları vurgulanmaktadır.

Saraya mensup kadınların su yollarının, çeşme ve sebillerinin bakımı ve onarımını, bunları yapacak kişileri, alacakları ücretleri vakfiyelerinde belirtmişler, hangi gelir kaynağından ne kadar paranın harcanacağını kaydetmişlerdir. Örneğin II. Mahmud'un başta sarnıç, şadırvan, kuyu, çeşme gibi çok sayıda hayratı bulunan kızı Âdile Sultan'ın vakfiyesinde şu bilgilere rastlarız:

Medine'deki sebilhane dahilinde kazılan kuyudan her gün su çekilerek sebilhanedeki taslara doldurularak susuzların sulanmasını, aylık 75 kuruş suları taşıyan iki sakaya, aylık 250 kuruş sebilcilik yapana, aylık 200 kuruş mütevelliyeye, 50 kuruş kaymakamlık yapana verilmesini, su yolcusuna senelik 60 kuruş, sebilhanenin temizliği ve sünger alımı için 150 kuruşun adımı verdiği kira gelirlerinden karşılanmasını yazmış, Dudullu'da yaptırdığı çeşmenin su yolu için gelir ayırmıştır. Beylerbeyi'ndeki Bedevi Dergâhı'nda (yapımı 1271/1853) annesi Zernigâr Hanım'ın ruhu için yaptırdığı sarnıçın masrafına her sene için 1 Osmanlı altını ayrılmıştır. Yine aynı şekilde genç yaşta ölen kızı Hayriye Hanım'ın ruhu için Üsküdar Validebağı'nda ve Kızıltoprak'ta açtırdığı kuyuların bakımı için yıllık 1 Osmanlı lirası ayrılmalarını uygun görmüştür.

Hatice Turhan Valide Sultan (ö. 1073/1663), yazın sebilhaneye kar alınması için 20.000 akçe ayırmıştır.

Gülnüş Valide Sultan (ö. 1127/1715) imaretinde saka olarak, hizmet edecek kişi, hizmetinden sonra iki çift ekme ile dört para almasını; III. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan (ö. 1131/1718) su arklarını bakan kişiye günde 3 akçe verilmesini, yeniden yaptırılıp ihya olunan çeşmenin su tasının kontrolü için günlük 3 akçe vazife ile bir kişinin görevlendirilmesini; Mihrişah Sultan vakfiyesinde de dükkânlar ve çiftliklerin kiraya verilmesinden elde edilecek gelirle su yollarının ve çeşmelerin tamirini, hizmetlilerin masraflarının karşılanmasını; Ayşe Sineperver Sultan (ö. 1244/1828), Atpazarı yakınlarındaki mektebi, çeşmesi, tatlı suyu vakf edip iki kişinin mektebin su yollarının onarımını yapmak ve tatlı suyun akıtılmasına özen göstermelerini, bu iki hizmeti karşılığında günde yirmi akçe almalarını, yıllık on beş kuruş elbise parası verilmesini; Hatice Sultan (ö. 1237/1821) biraz sonra göreceğimiz Eminönü'ndeki çeşmesinin ve diğer hayır işlerinde ebediyen sarf olunmak üzere çiftlik gelirlerinden ikibin kuruşun ayrılmasını; Bezmiâlem Valide Sultan (ö. 1269/1852) çeşmesinin leziz suyunun sürekli akıtılmasını, hiçbir zaman kesilmemesinin, bir kişinin su yollarının bakıcısı olmasını, layık olduğu hizmeti sürekli yerine getirip, görevine dikkat etmesini, ayda 15 kuruş ücret almasını, söz konusu çeşmenin taslarını her akşam alıp, sabah erkenden yerine koyması için bir kişinin muhafız olmasını ve hizmeti karşılığında ayda 15 kuruş ücret almasını vakfiyesinde yazdırmıştır.

Kitabeler ve Ebced Hesabı

Tarihi olaylara, mimari eserlere, kişisel ve sosyal olaylara, Osmanlı şairleri ebced hesabıyla tarih düşmüştür. Tarih düşürme Osmanlı'da özellikle 18. yüzyılda moda olmuştur. 18. yüzyıl şairlerinden Sururi tarih düşürmede o kadar ileri gitmiştir ki, doğumlar, ölümler, önemli görevlere yapılan atamalar, aziller, savaşlar, denize indirilen gemiler, yeni yapılan binalar, onarımlar, padişahlar, şehzadeler ve ilgili olayları konu ettiği gibi, minareden kendini atıp intihar eden kişiden ölen kediye ve ata, camiideki pabuç hırsızına, sokakta işlenen cinayete, dilenci Kel Memiş'in ölümüne kadar pek çok olaya tarih düşürme fırsatını kaçırmamıştır. Hatta kendinden önceki zamana ait olaylara da tarih düşürür.

18. yüzyılda tarih manzumeleri çoğalmıştır. Bunun nedenleri arasında, tabii ki 18. yüzyılın İstanbul'unda mimari faaliyetlerin artması sayılabilir. Yönetici sınıftan erkekler ve kadınlar çok sayıda mescit, medrese, mektep, kütüphane, zaviye, tekke, imarethane, bimarhane, türbe, hamam, sebül, çeşme, su kemeri, bent, saray, köşk, yalı, konak, han, çarşı, kışla ve tersane, baruthane, tophane ve darphane gibi dini, sivil ve askeri binaların yapımını üstlenir. Bu binaların ortak özelliği, neredeyse hepsinin üzerinde yer alan tarih manzumeleridir. Çeşme kitabelerinin bazılarında sadece suyla ilgili bir ayet veya kelime-i tevhid ile süslenirken, çoğunda yaptıranın adı, çeşmenin yapım tarihi ve kitabe şairi hakkında bilgi bulmak mümkündür. Girişinde çeşmeyi yaptıranı öven bir ya da birkaç beyit, yaptırana dua, bazen de neden ve kimin malından yapıldığı, nereye ne kadar sürede yapıldığı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Sonda ise tarih beyitinde tamiye varsa, bu ya son beyitin ilk mısrasında veya tarih beyitinden önceki beyitte belirtilir.

Şiirlerin çoğunluğunda şairin ismi ya da mahlası bulunmaktadır. Kadın çeşmelerinin kitabelerinde de, çeşmeyi yaptıranın adı ve çeşmenin yaptırılma amacı vurgulanmaktadır çoğunlukla. Çeşmelerin susuzların susuzluğunu giderme, suyu olmayan mahallelerin su gereksinimini karşılama ve hayır amacının yanı sıra ölen yakınlarının ruhları için de yaptırıldığı belirtilmektedir. İsimleri belirtilen kişiler arasında Hz. Muhammed ve ailesinden kişiler, yaptırın kişinin ölen çocukları, eşi, annesi ve babası da olabilmektedir. Örneğin III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan ölen kocası Kanijeli İbrahim'in, Darphane Nazırı Mehmed Efendi'nin kızı Ayşe Hanım annesinin, I. Abdülhamid'in eşlerinden Sineperver Valide Sultan ölen oğlunun, Zehra Hanım babası Muhtar Efendi ile kardeşi Celal Bey'in, Fatma Nazire Hanım kocası Mehmed Besim Bey'in ruhuna çeşme yaptırmıştır. Valide sultanların kitabelerinde çoğunlukla din yolunda hayırlı işler yapmaya verdikleri önem, saflık ve temizliklerine vurgu yapılmakta, sultan olan oğullarının adı övgülerle belirtilmektedir.

Padişah kızlarının kitabelerinde ise çoğunlukla babalarının adları, babaları hayatta değilse genellikle kardeşleri olan devrin padişahının adı geçmektedir. Eşlerinin isimlerinin yazılması ender olarak görülmektedir. Kitabe yazıları önemli bir hattat elinden çıkmaya bile çok özenle yazıldığı görülür. Kelime atlaması ve başka türlü hatalara sahip kitabelerin çok az olduğu söylenebilir. Ancak kitabede yazılan şiir ile divanda bulunan şiir arasında kimi farklar bulunabilmektedir. Genellikle uzun olduğu için çıkarılan beyitler söz konusudur. Belli bir çeşme edebiyatı dili oluşmuştur. "Su" yerine, farsça "ab" kelimesi kullanılmaktadır: âb-ı germ (sıcak su), âb-ı cânfezâ (içene ferahlık veren su), âb-ı bekâ, âb-ı cûy, âb-ı ferevân, âb-ı hayât, âb-ı hayât-efzâ, âb-ı hayvân, âb-ı kevser, âb-ı latîf, âb-ı musaffâ gibi ifadeler kullanılmıştır. Susamış, susuz anlamında atşan kelimesi kullanılır. Kaynağın yanı sıra ayn-ı âb, ayn-ı dilâra, ayn-ı hayat, ayn-ı dilnişin, ayn-ı inâyet olarak "ayn" ile ilgili kelimeler vardır. "Bir içim su olmak", çeşme şiirlerinde çeşmenin güzelliğini belirtmek için kullanılan bir tabirdir. Cârî eylemek, cârî olmak, cây-ı huşk, cây-ı hürrem, çeşme-i ab, çeşme-i âb-ı kevser, çeşme-i ayn-ı şifa gibi çeşmeyle ilgili de çok sayıda tabir vardır. Hükümdar Şeddad'ın, tanrılık iddiasında bulunarak yaptırdığı İrem adını taşıyan cennetin adı İrem ya da bâğ-ı irem olarak çok geçer. Ayrıca İskender, kevser, lûle, kıllet-i mâ' (su sıkıntısı) da yine çok geçer. Özellikle çeşmenin yapıldığı yerde su sıkıntısı varsa, kitabede bu durum vurgulanır. Kûhken (dağ kazan), su getirmek için dağları delen Ferhad'ın lakabıdır. Türkçe'de, su icra eylemek, yani çeşme ve sebül gibi hayır işleri bina ettirmek, su gibi aziz olmak, su gibi ezber etmek, su gibi okumak, su gibi cari olmak, su icra eylemek, su yolu, su yolcusu, teşne-leb (dudağı kurumuş, çok susamış), tesnim (Kuran'da geçen cennetteki nehir adı), reyyan etmek (susuz kimseyi suya kandırmak), reyyan olmak (suya kanmak), reyyan-ı zulal (suya kanmış), sebül etmek, sebül-i bibaha, sebül-i pak, sebül-i can feza şeklinde deyimler devam eder. Zemmam, zulal (temiz, içilebilir nitelikteki su), zulâl-i hoşbû (içimi kolay, hafif su) ve zulâl-i saf (saf, temiz olan su) da yine bu çerçevededir.

Çeşme Mimarisi Üzerine

Çeşmelerin mimarları konusunda henüz müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak Mihrimah Sultan'ın Edirnekapı ve Üsküdar'daki külliyelerinin mimarı Mimar Sinan olduğuna göre buradaki çeşmelerin mimarının Sinan olduğunu söyleyebiliriz.

Çeşmeler ve sebiller, mimari ve süsleme açısından değerlendirildiğinde kadınlar ile erkeklerin yaptırdığı çeşmeler arasında önemli bir fark görülmektedir, farklılıkların çeşmelerin yapıldığı yüzyıllar ile yaptırınların ekonomik gücünden kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Örneğin birer yıl arayla yapımları tamamlanan Tophane çeşmesiyle (1145/1732), Saliha Sultan sebül ve çeşmesi (1144/1731) arasında görkem bakımından bir fark yoktur. Öte yandan bir çeşme veya sebül meydana getiren unsurlar arasında önemli yer tutan kitabelerde de biçim ve içerik olarak erkek-kadın ayrımı görülmektedir. Farklılık, çeşmelerin yapıldığı yüzyıl ve yaptırınların konumuna göre değişir. Saraya mensup kadınların çeşme kitabeleri bir padişah çeşmesinininkiyle eşdüzyededir. Dönemin önemli bir şairi tarafından söylenmiş oldukça uzun bir şiir, önemli bir hattat tarafından mermere hakk olunur. Öte yandan, saraya mensup olmayan kadınların çeşme kitabelerinde, çok tanınmayan bir şair tarafından kısa bir şiir söylendiği ve kimi zaman kısa bir bilgi içeren düzyazı bulunduğu görülmektedir.

Kadınların Yaptırdığı Çeşme ve Sebillerden Örnekler:

Şâh Sultan Çeşmesi, şu anda mevcut olan bir kadın tarafından yaptırılan ilk çeşmedir. Şâh Sultan, II. Selim'in küçük kızı olup 969 (1561-1562) yılında Çakırcıbaşı Hasan Paşa, 980 (1572-1573) yılında Zal Mahmud Paşa'yla evlendirilmiş, 988 (1580) yılında eşiyile aynı gecede vefat etmiştir. Mezarı, Zal Mahmud Paşa Camii'nin haziresindedir.

Çeşme, Şah Sultan ile Zal Mahmud Paşa'nın birlikte yaptırdığı fakat Paşa'nın adıyla anılan bir cami, bir medrese ve türbeden oluşan Eyüp'teki Zal Mahmud Paşa külliyesinde, caminin avlu kapısına bitişiktir. Çeşmenin yapım tarihi, külliyenin yapım tarihi gibi henüz kesin olarak saptanamamaktadır. Tamir gördüğü anlaşılan kitabenin üzerinde 998 (1589-1590) yılı yazılı olup ayna taşında fi-sene 1245 (1829-1830) tarihi yer alır. Öte yandan tarih dizisinin ebced hesabına göre sayısal toplamı 952 (1545) yılını vermektedir 1995 yılında Eyüp Belediyesi tarafından onarılan çeşme, klasik Türk çeşme mimarisinde ve kesme taştan yapılmıştır. 3 beyitlik tarih manzumesinin şairi belli değildir.

İkinci çeşme, Mihrimah Sultan Çeşmesi'dir. Mihrimah Sultan (1522-1578), Kanunî Süleyman'ın Hürrem Sultan'dan olan tek kızıdır. Sadrazam Rüstem Paşa ile evlendirilmiştir. Üsküdar ve Edirnekapı'da, kendi adını taşıyan ve cami, medrese, sıbyan mektebi, hamam, çarşı ve türbeden oluşan iki külliyesi vardır-. Her iki külliye de Mimar Sinan'ın eseridir. Ayrıca, Arafat Dağı'ndan Mekke'ye su yolu döşetmiştir. Mezarı, babasının Süleymaniye Camii yakınındaki türbesindedir.

Çeşme, Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Camii'nin yakınında, Eroğlu Sokak'ın köşesindeki hamama bitişiktir. Çeşmenin ilk yapıldığı tarih bilinmemekle birlikte külliyenin tamamlandığı 1560-62 yılları arasında yapıldığı öne sürülebilir. Çeşmenin şu an üzerinde bulunan kitabesinde yer alan bilgilerden, yangın ve depremden yıkıldığı ve külliyenin mütevellilerinden Cağalzâde İbrahim Bey tarafından 1729-30'da yeniden yaptırıldığı anlaşılır. Cağaloğlu semtine adını veren Cağal Sinan Bey'in (ö. 1605) torunlarının, Mihrimah Sultan'ın torunu ve diğer hanedan mensuplarıyla yaptığı evlilikler, Cağalzade İbrahim Bey'in müteveli olmasını ve çeşmenin onarılmasına katkısını açıklar.

Çeşme, kesme taştan ve klasik mimaridedir. Tamir kitabesinin şairi Şehîdî'dir. Çeşme sağlamdır, fakat suyu akmamaktadır. Su teknesi yerindedir. Kitabesi yeşile boyanmıştır. Kitabenin ilk mısraında Mihrimah Sultan "Duhter-i Sultân Süleymân Mihrümâh Sultân kim" cümlesiyle, yani babasından yola çıkılarak tanımlanır.

Ayşe Sultan Çeşmesi: Ayşe Sultan, III. Murad ile Safiye Sultan'ın kızı olup 994'te (1586) Kanijeli İbrahim Paşa'yla evlendirilmiştir Üç kez sadrazam olan Kanijeli İbrahim Paşa'nın ölümü (1601) üzerine Yemişçi Hasan Paşa'yla nikâhı yapılır, fakat paşanın öldürülmesi üzerine evlilik gerçekleşmez. Daha sonra Güzelce Mahmûd Paşa ile evlendirilir. 26 Zilhicce 1013'te (5 Mayıs 1604) vefat etmiştir, babası III. Murad'ın türbesinde gömülmüştür.

1603 yılında yapımı biten çeşme, Şehzadebaşı'nda, Şehzade Camii'nin İstanbul Belediyesi'ne bakan kapısının bitişiğindedir. Kitabedeki bilgiden Ayşe Sultan'ın çeşmeyi ölen kocası Kanijeli İbrahim Paşa'nın ruhu için yaptırdığı anlaşılmaktadır. İbrahim Paşa, Şehzade Camii'nin avlusundaki türbede yatmaktadır.

Tamir gördüğü anlaşılan çeşmenin, şair Hüküm'nin iki şiirinin y er aldığı iki kitabesi vardır. İkinci kitabede kırıklar ve çimento ile sıvanma olduğu için şiirin bazı yerleri okunamamıştır. Üstteki kitabede "Hazret-i Sultân-ı 'âlî-şân-ı 'ismet-âşiyân/Rûh-ı İbrâhîm Paşa için icrâ kıldırma" beyti yazılıdır.

Mahpeyker Kösem Valide Sultan Çeşmesi: Mâhpeyker Kösem Valide Sultan, I. Ahmed'in kadınlarından olup IV. Murad'ın annesidir. Entrikalarıyla tanınmış ve 1651 yılında gelini Turhan Valide Sultan tarafından boğdurulmuştur. Sultanahmet'te eşi, I. Ahmed'in türbesinde gömülmüştür. Üsküdar'da Çinili Cami yanına mektep, darülhadis ve sebili, Anadolu kavağında Valide Medresesi mescidini ve çeşmesini, Çakmakçılar Yokuşu'nda Valide Hanı'nı yaptırmıştır.

1052'de (1642-1643) yapımı biten çeşme, Üsküdar'da Mahpeyker Sultan'ın yaptırdığı Çinili Cami ile hamam arasındaki sokağın başındadır. Klasik çeşme mimarisine kesme taştan yapılmıştır. Oymalı ayna taşının yanında bir tas deliği vardır. 8 beyitlik tarih manzumesinin şairi Fevzî'dir (ö. 1679). Kitabeye şiir nesih yazıyla yazılmıştır. Çeşmenin teknesi harap, muslukları koparılmış, suyu akmamaktadır. İsmi kitabede zikredilmez, ama Hazreti Sultan-ı Ekrem Valide diyerek, Valide Sultan olduğundan bahsedilir.

Şekerpare Hatun Çeşmesi: Şekerpare Hatun (Şekerpare Kadın, Şehsuvar Usta), Sultan İbrahim'in (saltanatı 1640-1648) musahibelerindendir. Nerede ve ne zaman doğduğuna dair bilgi yoktur. Var olan kaynaklarda kendisiyle ilgili verilen tarihli ilk bilgi 1647'de Kara Musa Paşa ile evlendirildiğidir. 1648'de Hezarpare Ahmed Paşa tarafından etrafındaki kişilerle beraber kötü işlere karıştığı, rüşvet aldığı ve haddini aştığı için Habeşistan sınırındaki Ebrim'e sürülmüş ve orada ölmüştür.

1648 yılı Şekerpare için çok önemlidir. Naima'nın uzun uzun anlattığı sürgün olayı bu tarihte gerçekleşir. Naima'nın anlatımına göre olaylar şöyle gelişir: Cumâde'l-ülâ'nın üçüncü hamis günü, musahibelerden Şekerpare Hatun, birçok işlere adı karışıp, kendisine bağlı adamları aracılığıyla rüşvet alıp haddini aştığı için diğer musahibelerle zıtlaştığı, konuyla ilgili Valide Sultan hazretleriyle aralarında geçen konuşma münakaşaya dönüştüğü, hatta Valide Sultan'ın onu kırbaçlayarak cezalandırdığı duyulur. Durum padişahın kulağına ulaşınca aynı gün bulunduğu yerden alınır ve bir kayığa konularak Sakız'a sürülür. Çoğunlukla onunla sohbet etmek için Şekerpare'nin sarayında bulunan Halep'ten ma'zûl Hasan Paşa'nın eşi Ebe kızı Hamide Hatun, o sırada orada olduğu için onun da sürgüne gönderilmesi ferman buyrulur. Fakat Hamide Hatun'un akıllı bir cariyesi "Hamide Hatun benim" diyerek kendisinin kayığa bindirilmesini sağlar. Bu şekilde Hamide kurtulur ve cariyesi davranışı ile ün kazanır. Şekerpare'nin malının müsaderesi edilmemesi ferman olur, yakın adamlarından Sebzeçi Süleyman ve Dede adlı iki kişiye sorulur. Bu iki kişi Şekerpare'nin gücü ve ününden yararlanarak çok zengin olup dönemlerinin Karun'u haline gelmişlerdir. Valide Sultan'ın yaptırdığı handa bir oda 16 sandık mücevher, altın ve gümüş ile doludur. Sandıkların anahtarlarını Sebzeçi teslim eder ve sandıklar padişahın önüne getirilir. Hepsî Şekerpare'nin mührüyle açıldığında her birinin ağzına kadar mücevher, inci ile dolu olduğu, ayrıca altın, riylâl ve kıymetli yaldızlı Hint işleri ve başka kıymetli hediyelerin olduğunu gören padişah "Hay kâfir! Bana akşam ekmek alacak akçem yoktur diye yemin ederdi, bak neleri çıktı, hepsi benim malımdır!" diye ferman buyurur. Menzili kazındıkça (kebs oldukda) bir beyaz, bir sarı

zerbaft kaplı kürk, bir kaç nım-ten kürk, biri incili, ikisi zerdüz, diğlerleri değışik kumaştan 200 yorgan bulunur. Başka çok sayıda kıymetli Őeyleri ile 250 kese nakit para çıktığı söylenir.

Birkaç gün sonra Şekerpare kethüdası Sebzeci denilen Işpanakıbaşı damadı İbrahim elebi'nin boynu vurulup Aksaray arşısı'na terk edilir. Süleyman Dede ise gece boğulup ortadan kaldırılır. Şekerpare Hatun'u Kobeyoğlu Pehlivan Ahmed adlı bir mübaşir ile İbrim'e sürerler. Ahmed Ağa, "Şekerpare beklemediği anda sürgün edildiği için yanına harçlık almamış. İhtiyacımı ağaya bildirir, Pehlivan da 600 akçeyi verir, bunun zerine Şekerpare gayr-i ihtiyari Pehlivan'ın eteğini pnce ikisinin de gözüne yaşlar gelip ağlarlar. Mısır sınırına gelince Haydar Ağazade Mehmed Paşa'ya rast gelirler, o da 300 altın, Mısır'a ulaştıklarında ise Mısır valisi Kk Emir Paşa 500 kuruş harçlık verip, mbaşiri İbrim'e götürüp gelmiş" Şeklinde nakleder.

Eyüp'te yaptırđı türbe ve sebili (1646) sürgüne gönderilmesi üzerine satılığa çıkarılmış ve Ser-hazin Hasan Ağa ile Abdurrahman Ağa tarafından satın alınmıştır. Bugün Abdurrahman Paşa Türbesi olarak bilinen türbenin sebili, 1942 yılında yıktırılmıştır. İlk yapım tarihi bilinmeyen eşme, Galata'da Necati Bey Caddesi'nde II. Bayezid Camii'nin kapısına bitişiktir. 1875 yılında tamir edildiği, üzerinde bulunan kitabede yer alan iki satırdan anlaşılmaktadır. Tuğladan yapılmış, yuvarlak kemerli, n demir parmaklıklılı bir pencere görünümündedir. Suyu yoktur, kk teknesi yoldan geçenler tarafından p kutusu olarak kullanılmaktadır.

Köprülü Hemşiresi eşmesi: Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın (1635-1676) şimdilik ismi saptanamayan kızkardeşi tarafından yaptırılmıştır. Köprülü Mehmed Paşa'nın, oğlu Fazıl Ahmed Paşa'yla birlikte yetiştirdiği Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı (1634-1683) kızıyla evlendirdiği bilgisi, bu kızkardeşin Kara Mustafa Paşa'nın eşi olup olmadığı sorusunu akla getirmekle birlikte eldeki bilgiler bu konuda bir sonuca ulaşmak için şimdilik yetersiz kalmaktadır.

1093 (1682) yılında yapımı biten eşme Kuruçeşme, Arnavutköy Caddesi zerinde Tezkereci Camii'nin altındadır. 6 beyitlik tarih manzumesi, şair Beheti Hüseyin Efendi (. 1195/684) tarafından talik hatla yazılmıştır. Klasik eşme mimarisinde olup kesme taştan yapılmıştır. Suyu akmamaktadır.

Hatice Sultan eşmesi: Hatice Sultan, III. Ahmed'in kızıdır (saltanatı 1703-1730). nce Musahib Mustafa Paşa'yla sonra Sadrazam Hasan Paşa'yla evlendirilmiştir. 28 yaşında vefat eden Hatice Sultan, şkdar'da Yeni Cami'ye gmlmştir.

eşme, 1123/1711 yılında Hatice Sultan'ın aynı yerdeki mektep ve sebilıyla birlikte yapılmıştır. Ayvansaray Caddesi üzerinde, surların cadde ile keşiştiği yerde, Eyüp istikametine giderken yolun sol tarafındadır. Tamamen mermerden, sivri kemerli önünde yalağı sağlam duran bir çeşmedir. Ayna taşında kabartma süslemeler vardır. Son yıllardaki tamirinde eksik bazı mermer parçaları tamamlanmıştır. Kitabedeki 5 beyitlik şiir, dönemin ünlü şairlerinden T'ib'e (. 1724) aittir.

Hatice Hanım eşmesi: Hatice Hanım, Abdrrahimzade Efendi'nin kızı, Őeyhülislam Ebezade Abdullah Efendi'nin (. 1714) hanımıdır.

1135 (1722-23) yılında yapılan ve 1300 (1882-83) tarihinde onarım gören eşme Fatih Nişanca, Bakkalzade Sokağı'ndadır. Çeşmenin şu andaki durumunun ilk haliyle ilgisi yoktur. Bütün cephe tuğladan örülmüş, kitabeler kırmızı tuğla ile örülü bir duvara monte edilmiştir. Suyu akmamaktadır. Mahalle/cephe eşmesi türüne giren çeşmenin ilk yapıldığında ve onarımdan sonra konulan kitabeleri vardır. Her iki kitabe ta'lik hatla yazılı olup ilk kitabede 4 beyitlik, şairi belli olmayan filtn filtn filtn filtn vezniyle yazılı bir manzume yer alır. Diğer kitabe, çeşmenin onarımını yapan Kstenceli el-Hac İsmail'in onarımıyla ilgilidir. Ebezade Abdullah eşmesi adıyla da bilinen eşme, Halkalı sularından Mihrimah su yolundan beslenmiştir. Suyu akmayan çeşmenin, 1995 tarihli çalışma sırasında görülen üstteki kitabesinin 2004 Nisan'ında yerinde olmadığı saptanmıştı. Kitabenin birinci beyitinde şöyle bir giriş vardır: "Abdurrahmanzade'nin kızı Hatice Hanım'ı eski mht Ebezade nikh altına aldı."

Saliha Sultan eşmesi ile Sebili: Saliha Sultan, II. Mustafa'nın (saltanatı 1695-1703) kadınlarından olup Sultan I. Mahmud'un annesidir. 1730'da oğlunun tahta çıkmasıyla valide sultan olmuştur. 1152'de (1739) lmş ve Nuruosmaniye'deki türbesine gmlmştir  eşme ile Alaca Minare Mescidi'ni yeniden yaptırmıştır.

1145'te (1732-1733) yapılan sebil ve eşme, Azapkapı'da eşme Meydanı'nda, Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin arkasındadır. Sebil ve çeşmenin yapımıyla ilgili ilginç bir söylenti vardır: IV. Mehmed'in eşi, II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi olan Gülnuş Valide Sultan (. 1715) şehirde gezinti yaparken Saliha Sultan Sebil ve eşmesi'nin bulunduğu yerde olan kk bir çeşmenin başında testisi kırıldığı için ağlayan bir kız çocuğu görür. Atlas kesesinden para vermek ister, fakat kk kız çocuğu testisinin kırıldığına değil, su götürmeyi beceremediği için ağladığını söyler. Kızın bu yanıtı valide sultanın hoşuna gider, kız saraya almır, yetiştirilir ve II. Mustafa'yla evlendirilir. Hamileliği sırasında yattığı atlas dşekte kk çeşmenin yerine görkemli bir eşme yaptırmayı arzu eder. Söylentiye göre Saliha Sultan'ın gebelik yatağındaki kabarık göğüsleri eşme tasarımının esin kaynağı olmuştur. Saliha Sultan ocukluğunun geçtiği bölgede birçok yapı yaptırmıştır.

eşme ve sebil mermerden yapılmıştır. Beş köşeli olan eşme ve sebilten oluşan bu yapının Tersane Caddesi'ne bakan yüzüne birer eşme, iki cephenin birleşiği yere yarım daire Şeklinde sebil oturturulmuştur. Dönemin nl şairi Seyyid Vehbi (. 1736) tarafından söylenen  tarih manzumesi sebil ve çeşmelerin üzerine hattat Eğrikapılı Mehmed Rasih Efendi tarafından yazmıştır. Bu görkemli eşme ve sebil, 2005 yılına kadar çok kötü durumdaydı. Yapılan onarımla görkemine kavuşmuştur.

Fatma Hatun eşmesi: Ayşe Hanım, Darphane Nazırı Hacı Mehmed Efendi'nin büyük kızıdır. 1747 yılında yapımı biten eşme Eyüp'te Baba Haydar Camii'nin yukarisındadır. Ayşe Hanım'ın annesi Fatma Hatun'un ruhu için yaptırdığı çeşmeden kk bir iz kalmıştır.

Zevki Kadın Çeşmesi: Zevki Kadın III. Osman'ın üçüncü eşi. Çeşme, 1169'da (1755) Zevki Kadın Sıbyan Mektebi ile birlikte yapılmıştır. Fındıklı'da Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nin önünde bulunan mektebin yola bakan ön cephesindedir. Mermer kaplı olup ayna taşı kabartma motiflerle süsüdür. 11 beyitlik mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün veznindeki tarih manzumesinin şairi Emin'dir. Mücevher tarihtir. Suyu akmamakta, bakım ve onarımı gerekmektedir.

Zeynep Sultan Çeşmesi: Zeynep Sultan. III. Ahmed'in kızıdır. 1140'ta (1728-1729) Sinek ve Küçük lakabıyla anılan Mustafa Paşa ile evlendi. 1764 yılında Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra 1765'te Melek Ahmed Paşa ile evlendi. 12 Muharrem 1188'te (25 Mart 1774) ölmüş ve kendi yaptırdığı camin bahçesine gömülmüştür. 1183 (1769) yılında Alemdar'da şimdiki adı Zeynep Sultan Camii olan Ruh-ı Sultaniye Camii'ni, mektebini ve sebilini yaptırmıştır.

Vefat edince yaptırdığı bu türbesiye (1774) gömülmüş, ancak yol genişletme çalışmaları sırasında türbesi ortadan kaldırılmış, mezarı caminin bahçesine nakledilmiştir.

1184'te (1770) yapılan çeşme, Sirkeci'de Alemdar Caddesi, Tayehatun Sokağı başında, Saray Han adlı binanın duvarına monte edilmiş durumdadır. Tanışık ve Egemen'de sözünü edilen teknesinden bir iz yoktur ve suyu kesiktir. 4 beyitlik tarih manzumesinin şairi belli değildir.

Hatice Kadın Çeşmesi: Hatice Kadın'ın yaşamı hakkında bir bilgiye ulaşılmamakla birlikte çeşmenin kitabesindeki şiirden Mektubi Emin Efendi'nin annesi olduğu, çeşmeyi oğlunun ruhuna yaptırdığı ve çeşme bina edilirken kitabenin şairi Behcet'i'nin yardımını gördüğü anlaşılmaktadır. Çeşmenin bulunduğu sokakta yaşadığı da öne sürebilir.

1193'te (1779) yapılan çeşme, Sultanahmet'te Üçler Mahallesi'nde Peykhane Sokağı köşesindedir. Kesme taştan, üç cepheli bir çeşmedir. Suyu akmamakla birlikte 2001'de onarım gördüğü için iyi durumdadır. Şair Behcet'i tarafından mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün v ezinde yazılan 4 beyitlik kitabe, ta'lik hatla yazılmıştır.

Mihrişah Valide Sultan ve Sebili: Mihrişah Sultan, III. Mustafa'nın (saltanatı 1757-1774) başkadını ve Sultan III. Selim'in annesidir. Çok hayırsever bir insandır. 1208'de (1793) Humbaracılar Kışlası ortasında Humbaracıyan Kışlası Mescidi'ni, Mihrişah Sultan, diğer adıyla Halıcioğlu Camii'ni, 1210'da (1795) Eyüp, Bostan İskelesi'nde kendi adıyla anılan türbeyi, mektebi, sebili ve İstanbul'un değişik semtlerinde 13 çeşme yaptırmıştır. 1805'te vefat etmiş, Eyüp'teki türbesine gömülmüştür.

1794'te yapımı biten çeşme ve sebil Eyüp'te, Bostan İskelesi yakınında Mihrişah Valide Türbesi yanındadır. Yuvarlak cepheli, rokoko tarzında süslü bir sebil ve çeşmedir. Devrin önemli şairlerinden Şeyh Galib, 'Ayni, Fazıl-ı Enderuni, Sururi, Sünbülzade Vehbi ve İhya hem çeşme, hem de sebil için birden çok tarih manzumesi yazmış, bunlardan Şeyh Galib'in şiiri kitabeye konulmak üzere tercih edilmiştir.

Hatice Sultan Çeşmesi: Hatice Sultan, III. Mustafa'nın Adilşah Kadın'dan 1182'de (1768) doğan kızıdır. 1786 yılında Hotin muhafızı es-Seyyid Ahmed Paşa'yla evlendirilen Hatice Sultan, sarayları, kardeşi III. Selim'le (saltanatı 1789-1807) yakınlığı, Mimar-ressam Antoine-Ignace Melling (1763-1831) ile olan ilişkisiyle dikkat çekmektedir. Kendinden önceki ve çağdaşı sultan kızlarından farklı kişiliği ve yaşamı son zamanlarda yayımlanan bir romana da konu olmuştur (Hıfzı Topuz, Hatice Sultan, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000).

Eyüp, Defterdar İskelesi'nde bir sahilсарayı olduğu bilinen Hatice Sultan, 1804'te Ortaköy-Kuruçeşme arasındaki Neşetâbâd Sarayı'nın kısmi onarım ve iç dekorasyonunu yaptırdı. Bunun yanı sıra 1809'da Arnavutköy'de bir arazi satın alarak kızkardeşi Beyhan Sultan (1765-1824) ve amcasının kızı Esmâ Sultan (1778-1848) gibi adına taşıyan sahilсарayı yaptırdı. 1237'de (1822) ölen Hatice Sultan, Eyüp'te Mihrişah Sultan Türbesi'nde gömülmüştür.

Hatice Sultan'ın bilinen tek çeşmesi, Eminönü'nde Mısır Çarşısı'nın Tahmis Sokağı'na açılan kapısının karşısında, Tahmis Sokağı ile Kalçın Sokağı'nın keşiştiği köşededir. 1806'da beyaz mermerden yapılan çeşmenin her tarafı kabartma motiflerle süslü olup ortasında büyük bir alem ve alçak kuleleri bulunan bir kubbesi ve oymalı geniş bir saçağı vardır. Çeşmenin suyu akmaktadır ancak bir önceki ziyaretimiz sırasında çevredeki esnaf ile İSKİ'nin anlaşmazlığı dolayısıyla suyu kesikti. Çeşmenin onarım ve bakıma gereksinimi vardır. Çeşmenin etrafında sürekli satıcılar bulunduğundan çeşmenin tamamını görmek mümkün değildir. Çeşmenin 5 beyitlik kitabesi, dönemin ünlü şairlerinden Sünbülzâde Vehbi'ye aittir.

Beyhan Sultan Çeşmesi: Beyhan Sultan, III. Mustafa'nın Adilşah Kadın'dan 1179'da (1765) doğan kızıdır. 1198'de (1784) Halep valisi Silahdar Mustafa Paşa ile evlendirilmiştir. Kızkardeşi Hatice Sultan gibi kardeşleri III. Selim'in sağladığı gelirlerle saraylar, sahilсарaylar ve çeşmeler yaptırmıştır. 1824'te ölmüş ve Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesi'ne gömülmüştür.

1216 (1801) tarihinde yapımı biten çeşme, Kuruçeşme'de Tezkereci Camii Sokağı'ndadır. Gördüğü onarımlarla ilk şeklini kaybettiği anlaşılan çeşmenin hazinesi taş ve tonozla yapılmış, kitabenin de bulunduğu ayna taşı yekpare mermerdendir. Suyu akmamakta ve bakıma gereksinim duymaktadır.

Hacı Hanım Çeşmesi: Ayşe Hanım'ın, sadrazam dahil olmak üzere birçok yüksek dereceli görevlerde bulunan Yûsuf Ziy aeddin Paşa'nın (ö. 1819) eşi olduğu kaynaklarda geçmekle birlikte, kitabe yer alan bilgiler farklıdır. Kitabeye göre Sadrazam Yusuf Paşa Medine'de vefat etmiş, eşi Hacı Hanım bu çeşmeyi onun ruhuna yaptırmıştır. Yusuf Paşa'nın çeşmenin yapım yıllarına yakın bir tarihte vefat ettiği göz önüne alındığında, bu kişi başka bir Yusuf Paşa olabilir. Ancak şimdilik bakılan kaynaklarda eldeki bilgilere uygun gelen Yûsuf Paşa'ya tesadüf edilemedi.

1247 (1831-1832) yılında yapılan çeşme, Çengelköy'de Havuzbaşı'nda, Çengelköy İlköğretim Okulu'nun yanındadır. Kesme taştan yapılmıştır. Haznesi oyulmuş girintiyli mermer ayna taşı yerleştirilmiştir. Teknesi bozulmuş, lülesi koparılmıştır. Ayşe Hanım, bu çeşmeyi hacca gidip geldikten sonra yaptırdığından çeşmenin adı Ayşe Hanım değil Hacı Hanım Çeşmesi olarak tanınmıştır. 4 beyitlik tarih manzumesi şair 'Aynî'ye aittir. Suyu akmamakla birlikte bakımlı bir durumdadır.

Ümmügülsüm Hanım Çeşmesi: Ümmügülsüm Hanım, en son görevi Adana valiliği olan İbrahim Hilmi Paşa'nın (1747-1818) annesidir. Mezarı Karacaahmed Mezarlığı Miskinler Tekkesi yakınındadır.

1242'de (1826-1827) yapımı biten, Acı çeşme adıyla da tanınan çeşme, Üsküdar'da Çavuşderesi Caddesi'ndedir. Süslü, birbirine bitişik üç çeşmeden oluşur. Orta cepheye iki mermer sütun arasına yerleştirilmiş büyük bir ayna taş vardır. Üst kısmında oymalı oval bir madalyonun içindeki II. Mahmüd tuğrası kazınarak yok edilmiştir. 3 beyitlik tarih manzumesinin şairi belli değildir. Suyu akmamaktadır. 1992'de onarım görmüşse de yeniden bakıma gereksinim duymaktadır.

Nefise Hanım Çeşmesi: Nefise Hanım, yeniçeri ocağı serçavuşlarından 'Ali Ağa'nın eşi'dir. Doğumu-ölümü hakkında elde şu anda bir bilgi yoktur.

1233'te (1817) yapımı tamamlanan çeşme, Etyemez'de Küçük Langa Caddesi üzerindedir. Çok süslü bir çeşmedir. İki mermer sütunun tuttuğu oymalı kemer içindeki büyük boy ayna taşında istiridyeli kabuğu ve gırlan motifleri vardır. Kemerin üstünde düz korniş ortasında beyzi bir madalyon içinde "Maşallah" yazılı bir taş gelmektedir. 6 beyitlik tarih manzumesinin şairi Necatî'dir. Suyu akmamakta, acilen bakım ve onarıma gereksinim duymaktadır.

Şerife Sıddıka Hanım Çeşmesi: Şerife Sıddıka Hanım hakkında, kitabe de yazılan Mehmed Şeydâ Efendi'nin kızkardeşi olması dışında şimdilik elde bilgi yoktur.

1257 (1841) yılında yapımı tamamlanan çeşme, Süleymaniye'de Kirazlı Mescit Sokağı'nda sokağa adını veren caminin köşesindedir.

Mermer kaplı, üstü ahşap saçaklı, iki düz sütun arasına yerleştirilen büyük ayna taşının üst kısmı toplanmış perdeler ve perde kordonlarıyla süslenmiş bir çeşmedir. Kitabesinde tarih manzumesi yoktur. Düzyazı ile suyla ilgili Kur'an'dan bir ayet ve çeşmeyi yaptıran kimliği yazılıdır. Çeşmenin şu anda suyu akmamaktadır.

Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi: Bezmiâlem Valide Sultan, II. Mahmud'un eşlerinden olup, Sultan Abdülmecid'in annesidir. Pek çok hayır eseri vardır. Guraba Hastanesi'ni, Dolmabahçe Camii'ni yaptırmıştır. 1269 (1853) yılında ölmüş ve eşi II. Mahmud'un türbesine gömülmüştür.

1255'te (1839) yapımı tamamlanan çeşme, Beşiktaş-Maçka arasında bulunan Spor Caddesi'ndedir. Ampir üslubunda, kabartma tezyinatı ile Avrupalı tarzda dört yüzü bir meydan çeşmesidir. İki tarih manzumesinden birini şair Şükrü, diğerini Ziver yazmıştır. Şükrü'nün tarihi 1260 çıkar. Ziver'in şiirinde birinci mısra mücevher tarih, ikincisi tamiyelidir. 1256'dan bir çıkarılarak 1255 elde edilir.

Kasım 1985'te TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı'nca onarılan çeşme, 2005'te tekrar onarılmıştır.

Kethüda Canfeda Kadın ve Hazinedar Şevkinihal Usta Çeşmesi: Çeşmeyi ilk yaptıran Kethüda Canfeda Kadın, tamir ettiren Hazinedar Şevkinihal Usta'dır. Canfeda Kadın'ın ne zaman yaşadığı ve çeşmesini ne zaman yaptırdığına dair bilgiler kesin değildir. Kaynaklara bakıldığında III. Murad (saltanatı 1574-1595) döneminde harem kethüdası ve Nurbanu Valide Sultan'ın cariyesi olan Canfeda Kadın'ın adına rastlanır. 1593'te yaptırdığı fakat şu anda mevcut olmayan bir sebili (1912-1914 yılları arasında yıktırılmıştır) vardır. En son Tanışık tarafından görülmüş ve kaydedilmiş bir kitabe geçen 1195 (1781) tarihinin, Canfeda Kadın'ın yaşadığı yüzyıl düşünüldüğünde çeşmenin ilk yapım tarihi olmadığı, ya onarım tarihi ya da yanlış kaydedilmiş bir tarih olduğu öne sürülebilir.

Çeşmenin mevcut kitabesinde adı geçen Şevkinihal Usta ise, Hazinedar Usta olarak tanınır ve I. Abdülmecid'in (saltanatı 1839-1861) hazinedarlarındandır.

1848'da onarılan çeşme, Gedikpaşa Sokağı'nda, Gedik Paşa Camii'nin tam karşısındadır. Onarımla ilgili 4 beyitlik manzumeyi şair Ahışalı Selami Efendi söylemiştir. Teknesi, ayna taşı ve cephesi kabartma şekillerle süslüdür. Durumu çok kötüdür.

Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi: Pertevniyal Valide Sultan, II. Mahmud'un (saltanatı 1808-1839) eşlerinden biri olup Sultan Abdülaziz'in (saltanatı 1861-1876) annesidir. 1861-1876 yılları arasında oğlunun tahta geçmesiyle valide sultan oldu. 1300'de (1883) ölmüş ve Aksaray'da yaptırdığı türbesine gömülmüştür. Çok sayıda hayratı arasında 3 çeşmesi, 4 sebili, Beşiktaş'ta Yahya Efendi Türbesi'ni onartması sayılabilir. Aksaray'da adıyla anılan cami, mektep, türbe ve sebili yaptırmıştır (1871).

1273'te (1856) yapımı tamamlanan çeşme, Eyüp'te Defterdar İskelesi yakınında Yavedud Camii sırasında iken Haliç Köprüsü ve Çevreyolu çalışmaları yapılırken yerinden sökülerek köprünün ayağına yakın bir yere dikilmiştir. Pertevniyal Valide Sultan'ın ölen Mustafa adlı oğlu için yaptırdığı çeşme, kabartma motiflerle süslüdür. Çeşmenin 7 beyitlik tarih manzumesi şair Muhtâr'ın olup hattat Eyüplü Mehmed Emîn tarafından mermer üzerine yazılmıştır. Lülesi sökülen çeşmenin suyu akmamaktadır. Bakım ve onarıma gereksinim duyan çeşmenin üzerine Latin harfleriyle tarihi belirtilmeden "Harab olan bu çeşme Haydar Süleymangil tarafından yeniden imar edilerek Hz. Fatmatü'z-Zehra annemize hediye edilmiştir" yazılmıştır. Lülesi sökülmüş, suyu akmamaktadır.

Yakacık/Zeynep Hanım Çeşmesi: Zeynep Kâmil Hanım (1825-1882), Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1848) kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808-1876) eşidir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin yerinde bulunan ve adını taşıyan konağı (yapımı 1864) ile yine adını taşıyan hastanesiyle (yapımı 1860-1862) tanınır. Zeynep Hanım'ın bu çeşmeyi annesi Şeminur Kadın için yaptırdığı kitabede verilen bilgiden anlaşılır.

1280'de (1864) yapımı tamamlanan çeşme, Yakacık girişinde Topçeşme Sokak ile Kartal Caddesi'nin keşiştiği köşededir. Mermerden yapılmış, süssüz, sade bir çeşmedir. 5 beyitlik tarih manzumesi şair Rıza'nındır. Yol seviyesi değıştiğı için yüksekte kalmıştır. Suyu akmamakta, üzerinde "Eldiğınli Haydar Çavuş hayratı, 2.5.95" yazısı bu tarihte onarım gördüğünü işaret etmektedir. Ancak bu onarım ya da eski onarımlar sırasında ilk şeklini kaybettiğı anlaşılmaktadır. Suyu akmayan çeşmenin, yeşile boyalı kitabesindeki bazı sözcükler okunamayacak kadar silinmiştir.

Şeftali Çeşmesi: Hatice Hanım, Bedestenli Hacı Mustafa Ağa'nın kızı ve Edirne'den Kıyıklı nalbur el-Hac Mustafa'nın eşidir.

İlk yapım tarihi şimdilik bilinmeyen ve 1299 (1881) yılında Hatice Hanım tarafından onarılan çeşme, Sultanahmet'te Nakilbent va Kapıağası Camileri arasındaymış. Kitabede verilen bilgiden çeşmenin üç kez yangına maruz kaldığı, son kez Hatice Hanım'ın onardığı anlaşılmaktadır. Bugün çeşmeden kalan tek iz, Topkapı Sarayı'nda, Hasahur bahçesinde bulunan ortadan kırık kitabesidir. 8 beyitlik tarih manzumesi şair Tevfik'indir.

Perestu Kadın Çeşmesi: Perestu Kadın, Abdülmecid'in (1839-1861) dördüncü eşidir. Çocuğu olmamış, anneleri ölen II. Abdülhamid ve Cemile Sultan'ı evlat edinerek yetiştirmiştir. Perestu Kadın, Bala Külliyesi'nde (1891-1892) babasının ruhu için sebil, muvakkithane, çeşme, şadırvan yaptırmıştır. Baha Tanman bu eserleri konumları, iç düzenleri, oranları ve süslemeleri bakımından Osmanlı su mimarisinin yarattığı son şaheserler olarak tanımlar. Perestu Kadın, Eyüp'te yaptırmış olduğı türbeye gömülmüdü.

1313'te (1896) tamamlanan çeşme, Silivrikapı'da Bala Tekkesi karşısında bulunan ilköğretim okulunun duvarındadır. Perestu Kadın bu çeşmeyi, kitabeden anlaşıldığına göre külliyenin bulunduğu yere ilk kez küçük bir mescit (1453-1457) ve su kuyusu yaptıran, ölünce bu mescidin yanına gömülen Fatih Sultan Mehmed'in topçubası ve İstanbul'un fethine katılanlardan Bâlâ Süleymân Ağa'nın ruhu için yaptırmıştır. Çeşme çok süslü olup yekpare mermerden yapılmıştır. Egemen'in "Şu anda teknesi kırık, musluğu koparılmış durumdadır" tespitine tekne ve musluktan hiçbir izin kalmadığı eklenmelidir.

Abdülmecid Han Çeşmesi: Sultan Abdülmecid Han (saltanatı 1839-1861) tarafından yaptırılan çeşme, Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım (ö. 1923) ve isimleri verilmeyen yardımseverler tarafından onarılmıştır.

1267 (1850) yılında yapılan çeşmenin onarım tarihi 1340'tır (1921). Beşiktaş'ta Uzuncaova Caddesi ile Selaltı Sokağı'nın keşiştiği yerdedir. Bir beyitlik, tarih manzumesinin şairi Hüseyin'dir. Bu manzumenin üstündeki ikinci kitabede Zübeyde Hanım'ın adı ve çeşmenin onarım tarihi de yer almaktadır. Suyu akmayan ve en son 1981'de Atatürk'ün doğumunun 100. yılı dolayısıyla Türk Kadınlar Birliğı Beşiktaş Şubesi'nin desteğıyle onarılan çeşme yine bakım ve onarıma gereksinim duymaktadır.

Konuşmamın Kadın çeşmelerine kadarki giriş bölümü Hakan Karateke'yle birlikte hazırladığımız, III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995) adlı kitabın giriş bölümüne dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi almak isteyenler bu kitaba bakabilir. Ayrıca, konuyla ilgili kaynaklar çok gerekmedikçe konuşmada belirtilmediğinden kaynaklar için de bu kitaba bakılabilir.

Ferdâ Mazak, Sultan II. Mahmud'un Kızı Âdile Sultan, İstanbul: Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı, 2000, s. 88. Age, s. 115.

Bugün adıyla anılan ve'de bulunan yer. Osmanlı döneminde.... İbrahim, Nube'de (Nevbe'de) Nahil-i şarkî sâhilinde ve Asvân'dan yüz yirmi mil bu'd mesâfede bir nâhiye-i saghirdi. Burası Devlet-i 'Aliyye'nin toğrudan toğruya taht-ı idâresinde iken bir (sâlyâne) ya'nî merkez livâ idi. Ve firâ'ne zamânında kalmış olan kal'esi gâyet mefîn ve havâlisi men' ve emîn olduğundan vaktiyle şedîd cezâya müstahak olanları buraya gönderirler idi. Şimdi hevâsı gâyet vehîmdir ve âhâlisi iki üç binden ziyâde değıldir. Nâm-ı 'atfki (Birfîmis) yâhûd (Bervâ)'dır. Ahmet Rı'fat, Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, c. 1 (İstanbul: Kitâbçı Arakel, 1299), s. 26-7.